

Bego Omerčević
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
bego.omercevic@untz.ba

PRIVREDNA STAGNACIJA NA BOSANSKOHERCEGOVAČKIM PROSTORIMA U VRIJEME SEOBE BARBARSKIH NARODA

Apstrakt: Tokom IV i na početku V stoljeća došlo je do intenzivnog slabljenja privrede i privređivanja na bosanskohercegovačkim prostorima. Poseban utjecaj na takvo stanje imale su učestale provale i prodori barbarskih plemena, koja se nisu zadovoljavala samo ubijanjima zatečenog stanovništva i pljačkanjima njihove imovine, nego su masovno uništavala zatečena materijalna dobra, ne razmišljajući, pri tome, da će doći vrijeme kada će sami morati obnavljati i stvarati preduslove za pokretanje privrede kako bi, prije svega, sebi obezbijedili neophodne uslove za život. Imajući u vidu porijeklo barbara i krajeve iz kojih su oni dolazili na prostore Rimskom carstva, koje je bilo u punom civilizacijskom procvatu, sasvim je razumljiv takav njihov odnos prema stanovništvu i zatečenim materijalnim dobrima. Do promjene njihove svijesti, ali i izvjesnih pozitivnih privrednih tokova došlo je u vrijeme njihovog trajnog nastanjivanja na ovim prostorima (kraj V i prva polovina VI stoljeća). Međutim, takvo stanje će kratko trajati. Tokom druge polovine VI i na početku VII stoljeća barbarski narodi su nastavili sa svojim rušilačkim aktivnostima, što je na kraju dovelo do potpunog odumiranja privrede na bosanskohercegovačkim prostorima.

Ključne riječi: privredna stagnacija, Rimsko carstvo, Vizantija, provincija Dalmacija, bosanskohercegovački prostori, Goti, Gepidi, Langovardi, Avari, Salona

Abstract: During the 4th and the beginning of the 5th century, there was an intense weakening of the economy on the territory of Bosnia and Herzegovina. This situation was especially influenced by the frequent invasions of barbarian tribes, which were not satisfied only by killing the population and plundering their property, but they also destroyed the material goods, without thinking that the time would come when they would have to rebuild them themselves and create

preconditions for the development of economy in order to secure the necessary living conditions. Considering the origins of the barbarians and the areas from which they came to the Roman Empire, with the blooming civilization, their relationship to the population and the material goods found there is quite understandable. Changes of their awareness, as well as certain positive economic trends, occurred at the time of their permanent settlement in this territory (late 5th and the first half of the 6th century). However, such a situation would last only for a short time. During the second half of 6th and at the beginning of the 7th century, barbaric peoples continued with their destructive activities, which eventually led to the total stagnation of the economy on the territory of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: economic stagnation, the Roman Empire, Byzantine, the province of Dalmatia, Bosnia and Herzegovina, the Goths, the Gepids, the Longobards, the Avars, Salona.

Uvod

Počev od druge polovine II stoljeća velika Rimsko imperija se suočila sa prvim teškoćama, koje su se vremenom stalno povećavale da bi na kraju prerasle u konstantnu krizu, a samim tim i njeno intenzivno slabljenje, te na kraju i definitivnu propast Carstva. Pored brojnih unutarnjih problema, Imperija je bila suočena i sa problemima koji su dolazili izvana. Svi pokušaji rimskih careva da krizu prevaziđu ili pak ublaže bili su uzaludni. Slabljenje Carstva doživjelo je svoju kulminaciju u razdoblju od druge polovine IV pa do polovine VII stoljeća. Uzroci opadanja njegove moći bili su brojni i raznovrsni. Jedan od najvažnijih i svakako najtežih uzroka bio je vezan za stagnaciju privrede. Usljed opadanja privredne proizvodnje došlo je do značajnog opadanja životnog standarda ondašnjeg stanovništva, a samim tim i do njegovog prevelikog nezadovoljstva širom Carstva. Teškoće sa kojima se suočilo Rimsko carstvo su se itekako negativno reflektovale na bosansko-hercegovačke prostore, koji su do prvih barbarskih provala, skoro cijela dva stoljeća, predstavljali jedno potpuno mirno područje, bez ikakvih ozbiljnijih unutarnjih nesuglasica, nemira ili pak sukoba. To je bilo vrijeme potpunog unutarnjeg mira, blagostanja i dobrih

odnosa među ondašnjim stanovnicima ovih prostora, što je, u svakom slučaju veoma pozitivno utjecalo na stanje privrede i privređivanja. Međutim, počev od zadnjih decenija IV pa skoro do polovine VII stoljeća, bosanskohercegovački prostori su bili izloženi stalnim napadima i prodorima barbarskih plemena. Prve njihove provale zabilježene su u jugoistočnim i sjevernim krajevima današnje Bosne i Hercegovine, da bi nešto kasnije i ostali njeni krajevi doživjeli istu sudbinu. Napadi barbara su, u početku, bili više spontanog karaktera i bez nekog konkretnog cilja. Međutim, njihovi kasniji prodori su bili daleko bolje organizovani i sa jasno postavljenim ciljevima. Oni su se obično završavali sa osvajanjem i trajnim nastanjivanjem na bosanskohercegovačkim prostorima. Dolazak Barbara na ove prostore označio je početak privredne stagnacije, a samim tim i odumiranje svih onih pozitivnih tekovima antičke kulture i civilizacije.

Početak velike seobe barbarskih naroda

Slabljenje Rimske imperije intenzivirano je počev od druge polovine IV stoljeća. Upravo tada došlo je do velikih migracionih kretanja barbarskih naroda, koja se u literaturi pominju pod imenom *velika seoba naroda* ili samo *seoba naroda*. Početak tog procesa veže se za Hune,¹ narod čije porijeklo još uvijek nije precizno utvrđeno. Dok ih pojedini istraživači svrstavaju u narod tursko-tatarskog porijekla, dotle ih drugi definišu kao narod mongolsko-tatarskog porijekla. Bez obzira na ove nedoumice, pouzdano se zna da su Huni nomadski ratnici porijeklom iz srednje Azije, najvjerovatnije današnje Mongolije, koji su nakon poraza od Kineza bili prisiljeni da se pokrenu prema zapadu, u pravcu Evrope. Na tom putu Huni su, spuštajući se najprije na Kaspijsko jezero i prema Kavkazu, uništili barbarsku državu Alana, da bi potom prošli

---

¹ Edvard Gibon, *Opadanje i propast rimskog carstva*, Beograd 2003, 327.

kroz Vrata naroda i pokrenuli seobe barbarskih plemena prema sjeveroistočnim granicama Rimskog carstva. Godine 375. oni su dospjeli u krajeve istočne Evrope, gdje su prvo pokorili istočne Gote (Ostrogote), koji su bili nastanjeni na obalama Crnog mora, i odmah ih uključili u svoj plemenski savez. Nakon toga uputili su se na prostore Besarabije i Rumunije odakle su protjerali zapadne Gote (Vizigote), i time izazvali epohalne događaje u evropskoj historiji. Naprijed pomenuta godina uzima se kao početak Velike seobe naroda.

Pojavljivanje Huna na istočnim granicama Rimskog carstva izazvalo je masovno pomjeranje zatečenog stanovništva, koje je dugi niz godina živjelo na tim prostorima. Osnovni pravac migracionih kretanja vodio je prema zapadnim dijelovima Rimske imperije. Rimske pogranične provincije, prvenstveno one koje su se nalazile u regionu Podunavlja, prve su bile na udaru barbarskih provala i prodora.² Nešto kasnije, ista sudbina je zadesila i njihove susjedne oblasti, a među njima i današnje bosanskohercegovačke prostore.

Nakon što su potisnuti od strane Huna,³ Vizigoti su 376. godine došli na obale rijeke Dunava. Tada su se obratili rimskim carskim vlastima sa zahtjevom da im dopuste da uđu na njihovu teritoriju kako bi se spasili od hunske najeзде. Rimski car je pristao da udovolji njihovom zahtjevu, ali pod uslovom da oni polože oružje i da kao garanciju dogovora daju svoju djecu za taoce. Nemajući drugog izbora Vizigoti su pristali na postavljene uslove, te nakon toga prešli rijeku Dunav kod Dorostoruma (današnjeg Svištova). U skladu s dogovorom sa carskim vlastima, Vizigoti su se nastanili na području Trakije, ali ne svi. Naime, jedan manji plemenski ogranak se odvojio i vratio nazad preko Dunava na područje Karpata i današnje Moldavije.

---

² Stiven Mičel, *Istorija poznog Rimskog carstva 284-641*, Subotica 2010, 95-96.

³ Jordanes, *Getica*, München 1982, 1-52; 53 - 138; John B. Bury, *History of Later Roman Empire*, New York 1958, 296-297.

Rimske vlasti su svjesno i bez oklijevanja prihvatile Vizigote. Njihov plan je bio da ih iskoriste za odbranu podunavskog limesa od eventualnih napada drugih barbarskih plemena. Čak su vizigotske vođe prihvatili kao generale, a njihove vojne jedinice kao savezničke. Na ime vojne službe vizigotski vojnici su primali plaću od rimskih carskih vlasti. Ovo je bio prvi slučaj da se pravi ugovor o savezništvu s narodom koji je živio unutar granica Rimskog carstva. Sklapanjem ovakvog ugovora omogućeno je stvaranje germanskih vojnopolitičkih tvorevina širom Rimskog carstva.⁴ Međutim, vrlo brzo Vizigoti su pokazali razne vrste nezadovoljstva u odnosima sa rimskim vlastima. Uzrokom takvog stanja su najvećim dijelom bili izostanak obećane pomoći u namirnicama i razne mahinacije lokalnih rimskih vlasti. Njihovo nezadovoljstvo je, nakon kraćeg vremena, prvo preraslo u pojedinačne sukobe, a potom u opći ustanak. Vizigotskim ustanicima su se odmah priključili nezadovoljni siromašni seljaci i robovi.

Svjesni svoje snage Vizigoti su se uputili prema Hadrijanopolisu, s namjerom da ga osvoje i opljačkaju. Carske vlasti su potpuno nespremne dočekale taj pohod. Brzopleto i sasvim nesmotreno, potcjenjujući snagu pobunjenika koji su se približavali Hadrijanopolisu, car Valens (364–378) je pokušao da osujeti njihov napad.⁵ Međutim, on je prvo ranjen, zatim zarobljen i na kraju spaljen od strane pobunjenika. U ovoj bitci stradao je veliki broj rimskih vojnika i oficira. Poraz kod Hadrijanopolisa je izazvao paniku širom Carstva. Nakon poraza rimske vojske, pobunjenicima je bio potpuno otvoren put prema Konstantinopolisu. Međutim, oni su sasvim neočekivano težište svojih vojnih operacija usmjerili prema Iliriku, gdje su još jednom teško porazili rimsku vojsku, a

---

⁴ Nada Miletić, Rani srednji vijek. Doba seobe naroda, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1978, 378-379.

⁵ S. Mičel, *Istorija poznog Rimskog carstva 281-641*, 95-117.

potom izvršili velika pljačkanja i pustošenja materijalnih dobara svake vrste.

Prodori barbara na bosanskohercegovačke prostore

Poraz kod Hadrijanopolisa označio je početak nove faze u sukobima između Rimskog carstva i barbarskih plemena. Novonastalu situaciju znalački su iskoristili Goti, Alani i Huni koji su početkom 380. godine izvršili veliki prodor u krajeve zapadnog Ilirika. Na čelu združenih barbarskih snaga nalazile su se ostrogotsko-greutunške vojskovođe Alatej i Safraks. Oštrica njihovih napada bila je usmjerena na šire područje južne Panonije. U pokušaju da ih zaustavi rimska vojska, koja je bila stacionirana u Iliriku, doživjela je još jedan veoma težak poraz. Nakon ovog poraza ona se potpuno raspala. To je itekako pogodovalo njihovim neprijateljima, koji su nastavili sa svojim vojnim aktivnostima, s uvjerenjem da im rimska vojska ne može ni na koji način nauditi.

Zahvaljujući novonastalim okolnostima barbarska plemena su započela nove velike pljačkaške pohode po čitavoj Panoniji⁶ i sjevernim dijelovima provincije Dalmacije, odnosno konkretnije na području današnje sjeverne Bosne. U toku napada na bosanskohercegovačke prostore razoren je grad Stridon.⁷ O njegovom stradanju svjedoči nam Sv. Jeronim, koji je u pismu iz 392. godine opisao krajeve koje su barbari napali, opljačkali i razorili. On najvjerojatnije pretjeruje u svom opisivanju ovih zbivanja, posebno u dijelu u kojem stoji da je cijela Dalmacija bila razorena. Međutim, u prvim barbarskim provalama opustošeni su

---

⁶ Hrvoje Gračanin, Huni i Južna Panonija, *Scrinia Slavonica*, sv. 5, br. 1, Slavonski Brod 2005, 13-14.

⁷ Enver Imamović, Problemi ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXVIII-XXX, Sarajevo 1977, 7-19.

samo oni krajevi današnje Bosne koji su se protezali duž rijeke rijeke Save.

U toku velike ofanizive združenih barbarskih plemena, koja su napredovala rimskom cestom Sirmium-Siscia, manje barbarske skupine su vršile česte upade na područje današnje sjeverne Bosne, gdje su se nalazila brojna nezaštićena naselja u kojima je uglavnom živjelo domaće romanizirano stanovništvo. Još odranije, na širem prostoru sjeverozapadne Bosne, duž rijeke Save izgrađena su brojna utvrđenja koja su prevashodno trebala da posluže za odbranu ovih krajeva od barbarskih nasrtaja.⁸ Sa ovim utvrđenjima bili su povezani slivovi rijeka Vrbasa, Sane, Une i Bosne.

Potkraj IV stoljeća pobunili su se vizigotski federati,⁹ koji su bili nezadovoljni odnosom carskih vlasti prema njima. Vođa pobunjenika bio je Alarih,¹⁰ koji je ranije (391–392) pokrenuo jednu manju pobunu protiv rimskih vlastodržaca. Do smirivanja pobunjenika došlo je tako što je Alarih imenovan za komandanta rimske vojske srednjeg i zapadnog dijela Balkana i proglašen za *magistra militum per Illyriorum*.¹¹ Godine 397. potpisan je sporazum između Alariha i Rimljana, na osnovu kojeg je dogovoreno preseljenje Vizigota iz Dakije u Makedoniju. Ovaj sporazum je bio kratkog daha. Naime, Vizigoti su i nadalje bili nezadovoljni svojom pozicijom u Iliriku, koji je u to vrijeme bio skoro potpuno opustošen i suočen s totalnim siromaštvom. Tražeći izlaz iz takve situacije Vizigoti su odlučili da se presele u Italiju, koja je bila znatno

---

⁸ Mersiha Imamović, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno-političke, privredne i kulturne tokove, *Historijska misao*, 2 (2), Tuzla 2016, 31-66.

⁹ Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, London 1993, 100-110.

¹⁰ Više o tome: Arther Ferrill, *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation*, London 1986, 82-85; Thomas S. Burns, *A History of the Ostrogoths*, Bloomington: Indiana University Press, 1991, 45.

¹¹ Zosimus, *New history*, (tr. R.T Ridley), Sydney 1982.

bogatija u odnosu na Ilirik, ali i mirnija kada su u pitanju provale barbara i njihova pustošenja.

U ranu jesen 401. godine Alarih je sa svojim saplemenicima napustio Makedoniju i krenuo prema Italiji. On i njegove pristalice išli su u pravcu Sirmiuma, potom preko obje Panonije i Emone stigli u Akvileju, gdje su u ljeto naredne godine, u sukobu sa rimskom vojskom, doživjeli težak poraz.¹² Nakon toga, Vizigoti su se, istim putem, vratili nazad i najvjerojatnije skrasili na širem području provincije Dalmacije, a dijelom i u krajevima južne Panonije. Prema nekim istraživačima, veća skupina Vizigota se nastanila na području današnje istočne Bosne i Hercegovine, koje je za njih bilo mnogo sigurnije, posebno kada su u pitanju neki novi, eventualni, napadi rimske vojske. Koliko su se dugo Vizigoti zadržali na bosanskohercegovačkim prostorima zasad je teško reći, jer o tome ne postoje nikakvi pouzdani podaci. Međutim, pouzdano se zna da su oni, u toku svog boravka na ovim prostorima, opustošili dolinu rijeke Neretve. Potvrde o tome pružaju nam brojni numizmatički nalazi koji su pronađeni u okolini današnjeg Konjica, na lokalitetima nekadašnjih rimskih naselja (u Čelebićima, Lisičićima i Ostrožcu). Ista su razorena i opustošena u vrijeme prvih barbarskih provala.

Dok je boravio u svom utočištu Alarih je smišljao novi vojni poduhvat protiv Rimljana. Međutim, njegove nakane osujetila je rimska vojska, u jesen 405. godine, kada mu je nanijela težak poraz. Nakon toga, Alarih se povukao sa bosanskohercegovačkih prostora prema jugu Balkana, u Epir, s ciljem da tu sačeka neku novu, povoljniju priliku za pohod u Italiju. Nakon odlaska Vizigota sa bosanskohercegovačkih prostora došlo je do postepenog obnavljanja života. S tim u vezi, obnovljen je rad u rudnicima na području sjeverozapadne Bosne. Potvrde o tome pružaju nam nalazi novca koji potiču s kraja IV stoljeća, iz poriječja Japre.

---

¹² Stanko Andrić, Južna Panonija u doba velike seobe naroda, *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod, 2/2002, 131.

Poslije raspada hunskog plemenskog saveza (451.) germansko pleme Ostrogota je dospjelo na područje Panonije.¹³ Djelujući na tim prostorima, oni su u naredne dvije i po decenije postali velika opasnost za Rimsko carstvo, koje su, na kraju 476. godine, i srušili.

U sklopu svojih osvajačkih poduhvata Ostrogoti su 480. godine osvojili rimsku provinciju Dalmaciju, u čijem sastavu je bila cijela teritorija današnje Bosne i Hercegovine.¹⁴ Za razliku od ranijih napada (iz prve polovine V stoljeća), koji su bili isključivo pljačkaškog karaktera, njihovi napadi iz druge polovine V stoljeća imali su za cilj trajno naseljavanje na prostorima nekadašnje Rimske imperije. Tako su se, u periodu od 490. do 535. godine, i bosanskohercegovački prostori našli u rukama Ostrogota.¹⁵ Sudeći na osnovu izvorne građe, više arheološke nego li pisane, Ostrogoti su se uglavnom naselili u krajevima koji su odranije predstavljali jake privredne centre, prvenstveno rudarske, zatim duž važnijih (magistralnih) saobraćajnica, te na područjima koja su bila strateški značajna.¹⁶

Oko polovine VI stoljeća na sjevernim granicama provincije Dalmacije pojavila su se nova plemena. Riječ je o Gepidima,¹⁷ koji su se nešto kasnije nastanili u sjeveroistočnim krajevima današnje

---

¹³ Zdenko Vinski, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800., *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, s., III, 5, Zagreb 1971, 50-56.

¹⁴ Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944, 86.

¹⁵ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, 22-54.

¹⁶ Esad Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere; u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1988, 191-308.

¹⁷ Više o tome: Jana Škrgulja-Hrvoje Gračanin, Prostor današnje jugozapadne Vojvodine između kasne antike i ranog srednjeg vijeka u svjetlu povijesnih i arheoloških svjedočanstava (5.-6. stoljeće), *Zbornik radova 2. Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije*, Novi Sad - Bačka Palanka 2014, 13-14.

Bosne i Langobardima koji su na putu iz Panonije prema Italiji (568.) zaposjeli krajnji sjeverozapad današnje Bosne.¹⁸

U drugoj polovini VI stoljeća uslijedile su provale Slavena¹⁹ i Avara²⁰ na prostore nekadašnjeg Rimskog carstva, a samim tim i u krajeve današnje Bosne i Hercegovine. Zatečeno stanovništvo oni su bezobzirno ubijali i pljačkali, te masovno uništavali njihova materijalna dobra svake vrste. Dolazak Avara i Slavena na ove prostore označio je početak potpunog zatiranja svih tekovina antičke kulture i civilizacije. I jedni i drugi su prvo došli na područje rimske provincije Panonije, a potom, nešto kasnije, i na prostore provincije Dalmacije. Osvajanjem Sirmiuma Avari su sebi i svojim saveznicima Slavenima otvorili put za prodor na bosanskohercegovačke prostore. Tokom njihove ekspanzije stradala su brojna sela i mnogi gradovi na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Sa osvajanjem Salone (614.) i Narone (621.) Avari i Slaveni su ostvarili svoj konačni cilj. Njihovo trajno nastanjivanje na bosanskohercegovačkim prostorima označilo je definitivni nestanak antičke kulture i civilizacije.

Stagnacija i odumiranje privrede

Potkraj II i na početku III stoljeća Rimsko carstvo počinje da gubi svoju nekadašnju hegemonističku poziciju. Davno prije, Rimljani su prestali osvajati nove teritorije, što je za posljedicu imalo smanjenje državnih prihoda. Kako nije bilo više novih osvajanja, tako nije bilo ni bogatog ratnog plijena. U novonastalim

---

¹⁸ H. Gračanin, Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija, *Scrinia Slavonica*, sv. 7, br. 1, Slavonski Brod 2007, 7-64.

¹⁹ H. Gračanin, Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica*, sv. 8, br. 1. Slavonski Brod 2008, 13-54.

²⁰ H. Gračanin, Avari, južna Panonija i pad Sirmija, *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod, sv. 9, br. 1.

okolnoatima, carske vlasti su se uglavnom orjentisale na očuvanje državnih granica i prevazilaženje teškoća unutar Carstva.²¹ Međutim, česti ratovi protiv barbarskih plemena, u kojima je rimska vojska doživljavala teške poraze, utjecali su na dalje slabljenje kako političke tako i ekonomske moći Rimskog carstva. Brojne nedaće i teškoće, sa kojima su carske vlasti bile svakodnevno suočene, vremenom će prerasti u opću krizu Carstva.²² Kriza se manifestovala u svim segmentima rada i života ondašnjeg rimskog stanovništva.

Takvo stanje imalo je za posljedicu stalno povećavanje poreza, a radi izmirenja prevelikih obaveza, prvenstveno prema vojsci. Slična situacija bila je i u redovima viših društvenih slojeva koji se, i pored značajnog smanjenja državnih prihoda, nisu odricali svog udobnog i raskošnog života. Da bi i jedne i druge zadovoljili i držali u pokornosti rimske vlasti su posegle za dodatnim povećanjem poreza, što je svakako još više pogoršalo ionako lošu situaciju u zemlji. Kako su državni prihodi, uglavnom, obezbjeđivani od oporezivanja zemljoradnika i stočara, nezadovoljstvo se proširilo i na taj dio rimske populacije.²³ Povećanje poreza više je pogađalo selo nego li grad.

Kriza Rimske države došla je do punog izražaja u drugoj polovini IV i tokom V (do 476.) stoljeća. Ona se refletovala, manje ili više, na sve njene krajeve, uključujući i prostore današnje Bosne i Hercegovine. Uzroci krize leže u brojnim neriješenim društveno-ekonomskim, političkim, finansijskim i vojnim pitanjima unutar Carstva, te u stalnim napadima i prodorima barbarskih plemena na njegove prostore.²⁴

---

²¹ Mihail Rostovcev, *Istorija starog sveta* (Grčka i Rim), Novi Sad 1990, 134.

²² M. Rostovcev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926, 438-442.

²³ Isto.

²⁴ M. Rostovcev, *Istorija starog sveta* (Grčka i Rim), 134.

U općem metežu, kakav je zadnjih decenija IV i na početku V stoljeća zadesio bosanskohercegovačke prostore, zatečeno stanovništvo bilo je prepušteno samo sebi i prinuđeno da se samoorganizira i samo brani od sve češćih barbarskih napada. Usljed takvih okolnosti ono se još više materijalno iscrpljivalo, ali i udaljavalo od normalnih tokova rada i života. Posebno teško stanje je, sudeći na osnovu raspoloživih podataka, bilo u sferi privređivanja. Ondašnji stanovnici ovih prostora su bili potpuno svjesni da je bilo koja vrsta proizvođačke djelatnosti izgubila svaki smisao.

Dodatne teškoće stanovnicima bosanskohercegovačkih prostora donijela je Teodosijeva podjela Carstva 395. godine, nakon koje su se, pored konstantne opasnosti od barbara, pojavili sasvim novi problemi, vezani za rivalstvo između dva nova Carstva. Nesporazumi između zapadnog i istočnog dijela Rimskog carstva su se, najvećim dijelom, prelamali preko bosanskohercegovačkih prostora i njihovog stanovništva. U sklopu istih, često je dolazilo do pomjeranja granica. Tako je u jednom momentu Podrinje postalo "ničijom zemljom". Gotovo istovremeno, prekinute su stare veze sa Panonijom, dok sa ostalim provincijama nisu ni postojale.

U razdoblju od druge polovine IV pa do kraja V stoljeća došlo je do pojačane stagnacije privrede na bosanskohercegovačkim prostorima, a potom i do njenog potpunog odumiranja, naročito potkraj VI i na početku VII stoljeća. Brojni su razlozi, koji su doveli do ovakve privredne situacije. Između ostalih, jedan je posebno važan. On se odnosi na pojavu i prodore barbarskih naroda koji su bezobzirno ubijali zatečeno stanovništvo, zatim pljačkali njihovu imovinu, te rušili i uništavali svaku vrstu njihovih materijalnih dobara. U takvim okolnostima, značajno je opao životni standard domaćeg stanovništva, koje je sve više bivalo prepušteno samo sebi, naročito kada je riječ o organizovanju i pružanju otpora stranim osvajačima.

Dosta uvjerljive potvrde o stanju privrede na bosansko-hercegovačkim prostorima, u vrijeme velike seobe barbarskih naroda, nalazimo u zapisima sv. Jeronima,²⁵ koji je 397. godine poslao u rodni Stridon svog prijatelja Paulikanija, kojem je povjerio prodaju, potpuno zapuštenog i uništenog, očevog imanja. Na prodaju imanja Sv. Jeronim je, pored ostalog, bio prinuđen i zbog mnogo ranije donešenih uredbi careva Nerona i Vaspezijana, u kojima je stajalo da se na zgarištima porušenih kuća obavezno moraju graditi nove, a ukoliko njihov vlasnik nije htio ili nije bio u mogućnosti da ih u određenom roku obnovi zemljište je davano u vlasništvo onim ljudima koji su bili spremni da ga obrađuju i na njemu podignu odgovarajuće privredne objekte. Opisujući provale barbara Sv. Jeronim kaže: „... *dvadeset je i još više godina da se između Konstantinopola i Julijskih Alpa svakodnevno lije rimska krv. Skitiju, Trakiju, Makedoniju, Tesaliju, Dardaniju, Dakiju, Epir, Dalmaciju i sve Panonije pustoše, otimaju i pljačkaju Got, Sarmaćanin, Kvad, Alan, Huni, Vandali, Markomani.*“²⁶

Značajan utjecaj na stanje privrede, odnosno na njenu stagnaciju na bosanskohercegovačkim prostorima u vrijeme velike seobe barbarskih plemena imalo je i domaće stanovništvo, koje je usljed barbarskih provala došlo na sami rub egzistencije. S tim u vezi, kod njega je formirana jedna sasvim nova svijest. Naime, ondašnji stanovnici ovih prostora su sve više živjeli u uvjerenju da ono što proizvedu može biti samo dobar plijen za pljačkaše.²⁷ Zbog toga su gubili ne samo volju da bilo šta proizvode, nego i nadu da

---

²⁵ Mate Suić, Hijeronim Stridonjanin-građanin Tarsatike, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (Rad JAZU), knj. XXIV, Zagreb 1986, 213.

²⁶ *Hieronymus De viris illustribus*, u *Patrologiae cursus completus (ecc)*, (ed. J. P. Migne), Paris 1845-55; E. Imamović, Problemi ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima, 12; Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, 79-100.

²⁷ Esad Pašalić, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, *Centar za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo, V/1967, 116-117.

sebi mogu obezbijediti makar elementarne uvjete za život. Svjesni te činjenice stanovnici bosanskohercegovačkih prostora su živjeli u stalnom strahu od novih barbarskih prodora i iščekivanju novih razaranja i pustošenja njihovih materijalnih dobara. Negativne refleksije privređivanja su se manifestovale u skoro svim segmentima rada i života ondašnjeg domaćeg stanovništva.

Nesigurnost življenja na bosanskohercegovačkim prostorima je također bila uzrokom privredne stagnacije na bosanskohercegovačkim prostorima. Našavši se u bezizlaznoj situaciji domaće stanovništvo je, usljed konstantne opasnosti od barbarskih napada, masovno napuštalo svoja viševjekovna ognjišta. Tako su rijeke izbjeglica bježale, iz sjevernih krajeva današnje Bosne, u pravcu dalmatinskog primorja, tragajući, usput, za nekim sigurnijim utočištem. Rijetki su bili starosjedioci koji su ostajali u mjestu svog prebivališta, a još rjeđi oni koji su nastavili da privređuju s istim onim intenzitetom kakav je bio u ranijim razdobljima. Mogućnosti da budu ubijeni, opljačkani ili protjerani sa svojih ognjišta uvijek su im visile nad glavom. Njihovim progonom i raseljavanjem još više je došla do izražaja privredna stagnacija na bosanskohercegovačkim prostorima.

Na stagnaciju privrede na bosanskohercegovačkim prostorima je u velikoj mjeri utjecalo i veoma izraženo nepovjerenje domaćeg stanovništva prema osvajačima i njihovoj politici. S tim u vezi često je dolazilo do nesuglasica, pa čak i sukoba. Svjesni situacije u kojoj su se našli, Ostrogoti su uporno pokušavali da kod zatečenog stanovništva steknu kakvo-takvo povjerenje, računajući da će samo na takav način uspjeti da uspostave mir, blagostanje i uvjete za oživljavanje i pokretanje privrede, a samim tim normalan i siguran život. Međutim, malo šta je polazilo za rukom ostrogotskim vlastima. Istina, u jednom kratkom vremenskom periodu (kraj V i prve dvije decenije VI stoljeća) došlo je do izvjesnog oživljavanja pojedinih privrednih djelatnosti, a samim tim i do pozitivnih

promjena kada je riječ o sigurnosti življenja i privređivanja na ovim prostorima.

Stagnacija privrede se skoro podjednako manifestovala u svim granama privređivanja. Međutim, ona je svakako bila najizraženija u okviru rudarske djelatnosti, koja je duže vrijeme bila vodeća grana privređivanja na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Na udaru tih napada našli su se, prije svih, najrazvijeniji privredni centri provincije Dalmacije (Domavija, poriječje Sane i Japre i dr.). Usljed barbarskih rušilačkih prodora stradale su mnoge putne komunikacije, čime je znatno otežan transport ljudi i roba. Skoro svi važniji trgovački putevi su, zbog raznih vrsta oštećenja, bili prekinuti. No, i pored svih teškoća koje su zadesile ove prostore pouzdano se zna da rad u rudnicima i topionicama željeza (a moguće je i srebra) nije prekidan tokom cijelog V stoljeća. Čak se u zabilješkama jednog kasnoantičkog (anonimnog) geografa spominje izvoz velikih količina željeza iz provincije Dalmacije: *Dalmatia ... ferrum habundans emittit*.²⁸

Veoma dragocjene podatke o privrednim prilikama pružaju nam zapisi rimskog pjesnika Klaudija Klaudijana (kraj IV i početak V stoljeća), koji je, pored ostalog, isticao značaj dalmatinskih rudnika željeza (čitaj: bosanskohercegovačkih), naglašavajući da su oni imali presudan utjecaj na ukupna vojno-politička zbivanja i društveno-ekonomske prilike i to ne samo na području provincija Dalmacije i Panonije, nego i šire.²⁹

Usljed privredne stagnacije osjetno je poraslo nezadovoljstvo među svim kategorijama ondašnjeg stanovništva bosansko-hercegovačkih prostora. Posebno su bili nezadovoljni poljodobrađivači, rudarski i metalurški radnici, zanatlije i trgovci. Oni se,

---

²⁸ C. Claudiani, *Claudian*, 538-545.

²⁹ C. Claudiani, *Claudian* (tr. M. Platnauer, ed. G. P. Goold), vol. 2, New York 2006, (LCL), XXV. 535, 540, 550, 165-167.

ni na koji način, nisu mogli nositi sa postojećim nedaćama. Takvo stanje dodatno je otežavala sve veća samovolja među pripadnicima rimske vojske, koji su često otkazivali poslušnost prema rimskim carevima, te na taj način indirektno omogućavali barbarima prodiranje duboko u unutrašnjost bosanskohercegovačkih prostora. Carske vlasti su bile nemoćne da bilo šta učine kako bi bar donekle ublažile postojeće stanje.

Zbog konstantne opasnosti od barbarskih napada rimske vlasti su u toku prve polovine V stoljeća pokrenule izgradnju utvrđenja (*castelluma*) na svim važnijim strateškim tačkama, a radi obezbjeđenja saobraćajnica, zatim refugija koji su služili za prihvat, smještaj i samoodbranu izbjeglog stanovništva, te burgusa, zidanih tornjeva koji su predstavljali neku vrstu stražarnica. Među najvažnije kastelume spadaju: Blagaj na Buni, Koštur (Stolac), Ribički grad (Konjic), Vrbljani (Ključ), Ubovića brdo (Pecka) i druga utvrđenja. Od refugija izdvajamo: Halapiće i Podgradinu (Glamočko polje), Makljenovac (Doboj), Debelo Brdo (Sarajevo), Domaviju, Šipovo, Mogorjelo i druge. Među burgusima posebno su važni: Bobovac, Klakar, Manželjski grad (Orašje), Divič (Zvornik), Blagaj i drugi. Izgradnja naprijed pomenutih objekata dovoljna su potvrda veoma lošeg, prije svega političkog, ali i ekonomskog stanja na bosanskohercegovačkim prostorima. Osnovni smisao njihovog podizanja je bio da se pažnja domaćeg stanovništva što više usmjeri u pravcu organizovanja i samoorganizovanja, a radi odbrane zemlje.³⁰

Nepune četiri decenije V stoljeća (do 437.), provincija Dalmacija, a sa njom i bosanskohercegovački prostori, bili u sastavu zapadnog dijela Carstva. Međutim, kako se istočni dio Carstva uspješnije odupirao barbarskim napadima, regentica Zapada Galla Placidia je odlučila (437.) da cijelu provinciju Dalmaciju ustupi

---

³⁰ E. Pašalić, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, 111-129.

istočnorimskom caru. Tako su bosanskohercegovački prostori postali sastavnim dijelom istočne polovine Carstva. U njegovim okvirima ostali su sve do 480. godine. U međuvremenu, Ostrogoti su osvojili Rim (476.) a time i cijeli prostor Zapadnog rimskog carstva. Četiri godine kasnije, nakon smaknuća Julija Nepota, zakonitog cara Istočnog rimskog carstva, ostrogotska vlast je proširena i na ostatak rimske provincije Dalmacije, a samim tim i na prostore današnje Bosne i Hercegovine.³¹

Stagnacija privrede na bosanskohercegovačkim prostorima u vrijeme seobe barbarskih naroda imala je krajnje negativne refleksije na društvene odnose i standard života starosjedilačkog stanovništva. Usljed pada privredne proizvodnje značajno su poremećeni odnosi unutar ondašnjeg društva. Na scenu je stupio pojačan proces društvenog raslojavanja. Zavladao je opće siromaštvo. Siromašni su postajali još siromašnijim. Gledano, pak, s druge strane, bogatiji slojevi društva su uporno nastojali da sačuvaju svoje privilegovane pozicije. Međutim, to im nije polazilo za rukom. Takvo stanje rezultiralo je još većom klasnom netrpeljivošću, čestim međusobnim konfrontacijama, pa čak i sukobima.

Važne i veoma korisne podatke s početka VI stoljeća pružaju nam zabilješke senatora Kasiodora (M. Aureli Cassiodorus 487-583), koji je, pozivajući se na tekst carske uredbe o radu u rudnicima željeza i radionicama za preradu željezne rude na području provincije Dalmacije, zapisao da je tadašnja metalurgijska proizvodnja s ovih prostora mogla podmiriti sve potrebe za odbranu zemlje, a uz to i unaprijediti poljoprivredu i druge grane privređivanja.

Neposredno nakon konačnog osvajanja i uspostavljanja vlasti u zapadnom dijelu Rimskog carstva (490–493), u čijem sastavu je bilo i cijelo područje današnje Bosne i Hercegovine, Goti su se

---

³¹ John Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, str. 274-277.

počeli zanimati za oživljavanje privrede u ovim karajevima. Pod njihovom upravom obnovljene su mnoge stare putne komunikacije, a prije svih one magistralne ceste koje su povezivale Salonu i Naronu, dakle istočne obale Jadranskog mora s unutrašnjošću provincija Dalmacije i Panonije.³² Posebnu pažnju Goti su usmjerili na pokretanje proizvodnje u rudnicima i metalurškim pogonima za preradu i proizvodnju željeza, koje se u ogromnim količinama koristilo za izradu vojnog naoružanja.³³

Početakom VI stoljeća došlo je do izvjesnog oživljavanja rudarske djelatnosti. O tome nas obavještava Kasiodor, koji u svojim pismima govori o poduzetim mjerama od strane gotskog kralja Teodoriha, a u cilju intenziviranja eksploatacije željezne rude i proizvodnje željeza na ovim prostorima: "*Praeterea ferrarias venas praedictae Dalmatiae cuniculo te veritatis jubemus inquirere, ubi rigorem ferri porturit terrena mollities, et igne decoquitur, ut in duritiem transferatur. Hinc, auxiliante Deo, defensio patriae venit; hinc agrorum utilitas procuratur, et in usus humanae vitae multiplici commoditate porrigitur ...*"³⁴ On, pored ostalog, ističe da je gotski kralj Teodorih pokušao oživjeti rad starih rudnika i topionica u provinciji Dalmaciji, što se po svoj prilici odnosilo na rudišta oko Majdanske planine, a moguće je i na neka druga na području zapadne Bosne, kao npr. Sinjakovo-Majdan, Pećine, doline rijeka Vrbasa, Sane i Japre i dr.³⁵ Kako su zalihe željezne rude u starim rudokopima bile poprilično iscrpljene, naročito u površinskom sloju

---

³² E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1984, 94-108.

³³ E. Pašalić, *Dolina Japre - Rudarski metalurški antički centri*; u: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 278-279; I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svijetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, *Arheološki radovi i rasprave*, VII-IX, Zagreb 1982, 89-120.

³⁴ C. Senator, *Variae*, 482 - 590.

³⁵ Dimitrije Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVIII, Sarajevo 1963, 85-102.

zemlje, gotske vlasti su dio svojih aktivnosti usmjerile i na otvaranje novih rudnika željeza.

Opisujući poduzete mjere, u cilju efikasnijeg rada u rudnicima i metalurškim pogonima, senator Kasiodor naglašava odluku gotskih vlasti o uvođenju strogo nadzora nad eksploatacijom rudnog blaga, zatim njegovom preradom i izradom finalnih proizvoda. Taj dio posla povjeravan je posebno izabranom činovniku. On je, pored ostalog, imao zadatak da ispita podzemne hodnike u starim rudokopima i trenutne rezerve željezne rude. S tim u vezi poznata je misija komesa Simona, koga je na tu dužnost prokuratora provincije Dalmacije postavio kralj Teodorih: *”Simeonem itaque virum clarissimum, cujus fidem olim nobis est cognita vel devotio comprobata, ad ordinationem siliquatici, nec non ferrariorum, ad provinciam Dalmatiam nostra ordinatione direximus.”*³⁶

Sudeći po nešto življoj djelatnosti u sferi graditeljstva (podizanje brojnih bazilika u unutrašnjosti provincije Dalmacije), kao i po pojačanom opticaju novca, može se zaključiti da je provincija Dalmacija pod ostrogotskom vladavinom proživjela razdoblje relativne renesanse. Dodatne potvrde o tome nalazimo i u Teodorihovoj brizi za rudnike i putne komunikacije.³⁷

Zadnje potvrde o djelatnosti rudarskih metalurških pogona na području Japre pružaju ostaci novca vizantijskih careva Justinijana (527-565) i Foke (602-610), koji su nađeni u Troski kod Blagaja. Na osnovu istih, nameće se zaključak da su vizantijske vlasti, i pored toga što je Carstvo bilo iscrpljeno ratovima protiv Ostrogota, nastavile da eksploatišu željeznu rudu u dolini rijeke Japre.³⁸

---

³⁶ C. Senator, *Variae*, 484-592.

³⁷ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, 94-108.

³⁸ Đ. Basler, Rimski metalurški pogoni i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXX-XXXI, Sarajevo 1975-1976, 121-215.

Nove i još veće teškoće za ondašnje stanovništvo bosanskohercegovačkih prostora nastupile se u zadnjim decenijama VI stoljeća, kada su se pojavila slavenska i avarska plemena. Njihovi napadi su, u početku, bili pljačkaškog i rušilačkog karaktera. Združena avaro-slavenska plemena su 597. godine prodrli čak do Salone. Na tom putu oni su masovno ubijali, progonili i pljačkali domaće stanovništvo. Brojne gradove i mnoga sela su do temelja srušili ili pak spalili. Oko četrdesetak manjih refugija i stražarnica su potpuno uništili.

Nesigurnost življenja na bosanskohercegovačkim prostorima postala je još većom na početku VII stoljeća, kada su uslijedili novi, mnogo jači i ubojitiji napadi združenih avaro-slavenskih plemena. Godine 614. oni su definitivno osvojili Salonu, a sedam godina kasnije i Naronu. Kako, u međuvremenu, domaće stanovništvo nije imalo snage da se ozbiljnije suprotstavi prodorima Avara i Slavena oni su se počeli trajno nastanjivati na ovim prostorima. U takvim okolnostima kod domaćeg stanovništva su zavladao još veća panika i strah. Mnogi su napuštali svoja viševjekovna ognjišta i tražili svoj spas, ovaj put, na jadranskim otocima. Na tom putu bili su zaustavljani i na svirep način ubijani.

Prisustvo Avara i Slavena na prostorima današnje Bosne i Hercegovine ostalo je upamćeno po zlodjelima koja su oni učinili. Sve što se moglo srušiti oni su srušili, sve što je moglo da gori oni su spalili i sve što se moglo opljačkati, čak i najmanja sitnica, oni su opljačkali.

Usljed pojave Avara i Slavena na bosanskohercegovačkim prostorima, potkraj VI i u prvim decenijama VII stoljeća, došlo je do potpunog odumiranja svake vrste privredne proizvodnje, Naime, njihovi nagoni za bezobzirnim rušenjem i uništavanjem materijalnih dobara odvrćali su zatečeno stanovništvo da se bavi bilo kakvom vrstom proizvodnje. Zato su mnogi napuštali svoja ognjišta i odlazili u nepoznatom pravcu, tražeći svoj kakav-takav spas.

Međutim, pojedini istraživači smatraju da čak ni u vrijeme Avara i Slavena nije došlo do potpunog gašenja rudarske djelatnosti na bosanskohercegovačkim prostorima. Međutim, ipak je realnija konstatacija da je ona potpuno zamrla. O tome, bar zasad, nema nikakvih pisanih dokaza niti arheoloških nalaza. Istina, moguće je da je bila prisutna neka vrsta lokalne rudarske proizvodnje, ali o organiziranoj proizvodnji zasad se ne može govoriti. U svakom slučaju tada je došlo do potpunog odumiranja rudarske proizvodnje, a s njom i cjelokupne privrede na ovim prostorima.

Uporedo sa odumiranjem rudarske proizvodnje došlo je i do osjetnog nazadovanja u drugim privrednim granama: poljoprivredi, stočarstvu zanatstvu i trgovini. Sudeći prema raspoloživoj građi, može se konstatovati da je taj proces intenziviran na početku VII stoljeća.

Zaključak

Do stagnacije privrede na bosanskohercegovačkim prostorima došlo je u razdoblju od druge polovine IV pa do polovine VII stoljeća. Među brojnim uzrocima tih dešavanja svakako je najvažniji onaj koji se odnosi na prodore i naseljavanje barbarskih plemena na ove prostore. Sa njihovim dolaskom uslijedila su masovna ubijanja zatečenog stanovništva, zatim pljačkanja njegove imovine i uništavanje svake vrste materijanih dobara. Privredna stagnacija je naročito bila izražena u oblasti rudarstva, zatim zemljoradnje, zanatstva, trgovine i ostalih privrednih grana. Do izvjesnih pozitivnih promjena u pogledu privređivanja došlo je u vrijeme ostrogotske vladavine (kraj VI i početak VII stoljeća). Nakon toga, sa dolaskom Avara i Slavena (druga polovina VI i početak VII stoljeća), na bosanskohercegovačkim prostorima nastupilo je razdoblje potpunog odumiranja svake vrste privrednih djelatnosti i zatiranja svih tekovina antičke kulture i civilizacije.

ECONOMIC STAGNATION ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE INVASION OF BARBARIAN TRIBES

Summary

The first invasions of barbarian tribes on the territory of Bosnia and Herzegovina happened in the last decades of the 4th century, when the Roman Empire faced a deep economic and political crisis. The invasions marked the beginning of a new, extremely difficult period in the history of the inhabitants of these areas. Especially great difficulties were noted in the sphere of economy. Due to the constant danger of plundering and destroying material goods, the local population was increasingly losing their will to either produce or rebuild the destroyed manufacturing facilities. As a result, there was a noticeable decline in economic production. The economic stagnation led to great dissatisfaction among the domestic population that tried to escape such a state by settling in some other quieter areas. However, in time, the barbarians themselves would realize that their survival in the territory of the contemporary Bosnia and Herzegovina depended largely on the revival of economic production. Guided by such thoughts, at the end of 5th and at the beginning of the 6th century, the Ostrogoths tried and succeed to some extent to launch economic production in two key economic sectors: mining and agriculture. However, this did not last long. New waves of barbarian invasions followed, this time first came the Gepids and the Longobards, and then in late 6th and early 7th century came the Avars and the Slavs. Their presence in the territory of Bosnia and Herzegovina was marked by more killings of the population and the mass destruction of their material goods. As a result of this and other unfavourable circumstances, there was an even greater economic stagnation and, at the end, the complete termination of all kinds of economic production.

UDK 94

ISSN 2303-7539

**DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

3

HISTORIJSKA MISAO, GOD. III, BR. 3, 1-470, TUZLA, 2017.